

KAYNAK KRİTİĞİ VE TEHCİR OLAYINDA BELGE TAHRİFATI

-Johannes Lepsius Örneği -

MUSTAFA ÇOLAK*

GİRİŞ

Atatürk'ün "*Tarih yazmak, tarih yapmak kadar mühimdir. Yazan yapana sadık kalmazsa değişmeyen hakikat, insanlığı şaşırtacak bir mahiyet alır*" sözü, tarih metodolojisi açısından irdelendiğinde, adeta bugünkü Avrupalıların "Ermeni meselesine" bakış açıları göz önünde bulundurularak söylenmiş gibidir. Tarih yazıcısı, çalışmalarının yöntemsel ve felsefi eleştirisine subjektif bir eğilim ile yaklaşmak yerine, tarih metodolojisinin ortaya koyduğu araştırma tekniklerine güvenmeyi tercih eden kişi olduğu ölçüde bilimsel olur. Bilimsel ölçünün iki temel ögesi olan gerçeklik ve kaynak belirtme meseleleri ise tarih ilmi araştırmalarındaki can alıcı noktayı teşkil etmektedir. Tarihçi, özünde bu iş ne denli güç olursa olsun, geçmişteki insanların eylem, düşünce ve harekete geçirici nedenlerini, kendi mevcut inançlarına doğrudan başvurmadan, bilimsel anlamda kavrayabilmek için çaba göstermek zorundadır. Ancak, geçmişi anlamaya yönelmek pek çok problemi beraberinde getirmektedir. Özellikle yakın tarihimize ait çok sayıda belgenin elde mevcut olması, tarih yazıcılarını, bir "belge seçiciliği" yapmaya zorlar. Belge seçiciliği yapılırken tarih metodolojisinin öngördüğü, belgenin doğruluğu, güvenilirliği, tarafsızlığı ve o dönem şartları içerisindeki yeri gibi kriterlerin önemi, bugün tarih bilimi açısından vazgeçilmezdir. Ayrıca geçmişte hangi olayların ve belgelerin önemli, hangilerinin önemsiz olduğuna ilişkin yargıların, "bugünkü kaygılara göre" yönlendirilmesinin tarih bilimi ile bağdaşmayacağı aşikardır.

Bu bağlamda Birinci Dünya Savaşı sırasındaki "tehcir olayına" ve "Ermeni meselesine" bakacak olursak; konuyla ilgili yerli veya yabancı bir çok belgenin değerlendirildiğini ve çok sayıda eserin ortaya konulduğunu görürüz. Ancak bunca çalışmaya rağmen, Ermeni meselesinde Batı menşeli araş-

* Yrd. Doç. Dr. MKÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

turıcılar ile Türk araştırmacıların birbirinden farklı ve bazen de birbirine ters düşen sonuçlara ulaştıklarını biliyoruz. Bu farklılıklar ve zıtlıklar ile Ermeni meselesinin tarihi gelişimi ve bu gelişimin sebep olduğu "tehcir olayı" burada ele alınmayacaktır. Biz burada daha çok, Avrupalı bazı tarihçiler ile Türk tarihçilerin "Ermeni meselesinde" farklı sonuçlara ulaşımlarındaki nedenleri irdelemeye çalışacağız. Özellikle "birinci el kaynakların" nasıl kullanıldıkları üzerinde kısaca durduktan sonra, esas olarak Ermeni asıllı Alman tarihçi Johannes Lepsius'un, Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi'ndeki Birinci Dünya Savaşı dönemi Ermeni meselesi ile ilgili belgeleri yayımlarken "belge seçiciliği" konusundaki subjektifliği ve daha da önemlisi eserinde yer alan, bizim şimdiye kadar tesbit edebildiğimiz üç belgenin tahrifatı üzerinde duracağız.

KAYNAK KRİTİĞİ PROBLEMİ

Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti toprakları üzerinde vuku bulan Ermeni olaylarına ilişkin yapılmış yabancı araştırmaların büyük çoğunluğu¹ ya o dönemde Batılı ülkelerin kendi konsolosluk ve büyükelçiliklerinden almış oldukları raporlara ya da bu olayları yaşamış Ermenilerin anlatılarına dayanmaktadır. Bu konsolosluk ve büyükelçilik raporlarının dayandığı kaynaklar ise, ekseriyetle Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da faaliyet gösteren Hıristiyan misyonerlerin söylemlerinden oluşuyordu. Dolayısıyla da Ermeni olaylarına ve "tehcir olayına" "din gözlüğü" ile bakılıp, olaylar "din şablonu" içine yerleştirilmek isteniyordu². Bu durum Ermeniler için özellikle önemli

¹ Bu araştırmaların dayandığı temel kaynaklar ve bu kaynakların kritiği hakkında bkz.: Halaçoğlu, Yusuf, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, s.70 vd.

² Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki Ermeni olaylarını, bir Hıristiyan - Müslüman çatışması şeklinde görmek isteyen ve bu yönde propaganda yapan sadece İtilaf Devletleri değildi. Osmanlı Devleti'nin müttefiki Alman İmparatorluğu'ndan yardım almak isteyen Ermeni ileri gelenleri de bu olayları "din şablonu" içerisine koyarak, bu yolla Osmanlı toprakları üzerindeki "Ermeni olaylarına" Almanya'nın Ermeniler yanında ağırlığını koymasına için çaba sarfediyorlardı. Buna en güzel örnek Lepsius'un 29 temmuz 1915 tarihli raporudur. Lepsius bu raporunda esas itibarıyla Ermeni olaylarını ele almak istiyor, ancak sözü süreklili Osmanlı himayesindeki Hıristiyanlara getirerek, İttihat ve Terakki yöneticilerinin Osmanlı topraklarındaki bütün Hıristiyanları ya öldürerek ya da göçe zorlayarak yok etmek istediklerini, bunun İngilizlerin uydurduğu bir yalan olmayıp gerçek olduğunu yazıyor ve Alman kamuoyunun bu şekilde aydınlatılmasını Alman İmparatorundan istiyordu. (Bkz. Bundesarchiv (BA), Berlin, Auswärtiges Amt (AA), Nr. 2458/9, Potsdam, den 29 Juli 1915). Böylece Lepsius, Osmanlı toprakları üzerindeki Ermeni olaylarını bir Hıristiyan - Müslüman çatışması şeklinde göstererek, müttefik Almanya'nın Osmanlı Devleti üzerinde baskı kurmasının daha kolay olacağını düşünüyordu.

idi. Zira Batılı misyonerler nezdinde Ermeniler, herhangi bir millet olmaktan öte, Hıristiyanlığı kabul eden ilk milletlerden biri olma özelliğine sahiptiler. Onun için de Batı kamuoyunda Ermenilerin yeri, diğer Doğu milletlerinden hep farklı olmuştur. Kaldı ki bu durum İttihat Devletleri'nin de işine gelmekteydi. Nitekim İngiltere ve Fransa, başlattıkları yoğun bir propaganda ile, İttihat ve Terakki ileri gelenlerinin kendi toprakları üzerinde yaşayan Hıristiyanları yok ederek, savaştan sonra sadece Müslümanlardan oluşan bir devlet kurmayı hedeflediklerini ileri sürüyorlar³, böylece bu savaşta tarafsız kalmış olan Hıristiyan Avrupa devletlerini ve özellikle de henüz harbe girmemiş olan Amerika Birleşik Devletleri'ni kendi saflarında savaşa sokmayı hedefliyorlardı. Bu amaçla Amerikan misyonerlerinin etkin propagandası, ardından İngilizlerin Osmanlı cephelerinde zaafiyet yaratma düşüncesi bir araya gelince, tehcir "mazlum Hıristiyan Ermenilerin kıyımı ve sürülmesi" olarak çok daha farklı boyutlarda dünya kamuoyuna duyurulmuştur⁴.

Öte yandan, Doğu Anadolu'da faaliyet gösteren Hıristiyan misyonerlerin -özellikle Amerikalı Protestanların- hedeflerinden biri de savaştan sonra Ermenileri bir "millet" olarak ön plana çıkarmaktı. Bu amaç birliği nedeniyle Hıristiyan misyonerler ile Ermeni milliyetçileri birbirleriyle sıkı bir ilişki halinde idiler. Dolayısıyla da misyonerlerin sundukları raporlara, aşırı Ermeni milliyetçilerinin bakış açıları yön veriyordu. Durum böyle olunca, savaş esnasında ve sonrasında Ermeni meselesi ile ilgili sunulan bu raporlara dayanılarak yapılan yayınlarda genellikle aşırı Ermeni milliyetçilerinin değerlendirmeleri doğrultusunda olaylara açıklık getirilmeye çalışılmış, buna mukabil savaş esnasında Ermenilerin Türklere ve bölgedeki diğer Müslüman ahaliye zulüm edip öldürdükleri hep gözardı edilmiştir⁵.

³ İttihat Devletleri'nin bu şekildeki propagandalarını, Taner Akçam doğru kabul edip daha da ileri gitmiş ve tehcir olayı ile Nazi Almanya'sındaki Yahudi soykırımı (Holocaust) arasında anlaşılması güç bir bağlantı kurmuştur (Bkz. Akçam, Taner, *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu*, İkinci Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 1993, s. 114 vd.). Bununla da yetinmeyen Akçam, İttihatçıların Anadoluyu Türkleştirme politikası sonucu tehcirin gerçekleştiğini savunarak şöyle demektedir: "...bazı kesimlerin ikümeden zenginleşmelerinin yanısıra asıl büyük fayda (tehcirden kaynaklanan fayda) Anadolu toprakları üzerinde ulusal devletin kurulma koşullarının oluşurulması noktasında elde edilmiştir..." (Bkz. Akçam, a.g.e., s. 123 vd.).

⁴ Yavuz, Celalettin, "Ermenilerin Arkasında Hep Birileri mi Olacak?", *Kök Araştırmalar* (Ayrı Basım), C. III, S.1 (Bahar 2001), s. 21

⁵ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz., Dewey, John, "The Turkish Tragedy", *Characters and Events. Popular Essays in Social and Political Philosophy*, C. I., s. 335 - 339.

Üzerinde hassasiyetle durulması gereken bir başka husus ise, Ermeni meselesi ile ilgili belgelerin ne zaman yayımlandığı ve nasıl değerlendirildiği meselesidir. Şöyle ki; Osmanlı toprakları üzerinde faaliyet gösteren, Batılı Hıristiyan misyonerlerin ve konsoloslukların, Ermeni meselesi ile ilgili raporları daha savaş bitmeden önce Batılı bilim ve siyaset adamları tarafından değerlendirilmeye tabi tutularak yayımlanmış ve bu yöndeki çalışmalar savaştan hemen sonra da yeni bir ivme ile devam etmiştir. Buna mukabil o dönemdeki Türk yetkililerin raporlarını ve Türk tarafının görüşlerini esas alan ve bunları Batı kamuoyuna ulaştıran ciddi çalışmalar ancak 1980'li yılların ortalarından itibaren ortaya konulabilmiştir⁶. Dolayısıyla Türk tarafı Ermeni meselesinde, kendi gerçeklerini, arşivlerindeki belgelerini ve bu belgelere dayanan ciddi çalışmalarını Batı kamuoyuna sunmaya başladığında, bu konuda Batı dünyasında Ermeni bakış açısıyla yazılmış yaklaşık 60 yıllık bir bilgi birikimi mevcuttu. Başka bir ifade ile Türk tarafı "tehcir olayı" ve Birinci Dünya Savaşı esnasındaki Ermeni olayları hakkındaki araştırmalarına yaklaşık 60-65 yıllık bir gecikme ile başlamıştır. Halbuki Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Alman İmparatorluğu'nun, Osmanlı Devleti'nde görevli bazı Alman yetkilileri Ermeni tehcirinin gelecekte Osmanlı Devleti yöneticileri ve Türk Devleti için getirebileceği sıkıntıları fark ederek, bu konu ile ilgili belgelerin çok iyi muhafaza edilerek, fazla zaman geçirilmeden

⁶ Tehcir olayı ile ilgili olarak Türk tarafının görüşlerini ve gerçeklerini Batı kamuoyuna aktaran eserlerin sayısı 1980'li yıllardan itibaren hızla artmıştır. Bunların tamamını burada zikretmemiz hem imkansız hem de çalışma konumuzun dahilinde değil; ancak kanaatimizce bu konuda Batı'da etkili olmuş çalışmalar şunlardır: Ataöv, Türkkaya, *The Andonian "Documents" attributed to Talât Pasha are forgeries!*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları 538, Ankara 1984. Ataöv, Türkkaya, *An Armenian Falsification*, Ankara 1985. Ataöv, Türkkaya, *An Armenian Source: Hovhannes Katchaznoui*, Ankara 1984. Ataöv, Türkkaya, *A British Source (1916) on the Armenian Question*, Ankara 1985. Ataöv, Türkkaya, *Documents on the Armenian Question: Forged and authentic*, Ankara 1985. Ataöv, Türkkaya, *The Reports (1918) of Russian Officers on Atrocities by Armenians*, Ankara 1985. Ataöv, Türkkaya, *The Ottoman Archives and the Armenian Question*, Ankara 1986. Şimşir, Bilal N., *The Genesis of the Armenian Question. Publications of the Turkish Historical Society*, ser. VII, no 84, Ankara 1984. Sonyel, Salahi, "Yeni Belgelerin Işığında Ermeni Tehcirleri, The Armenian Deportations: A Re-Appraisal in th Light of New Dokuments", *Belleten*, XXXVI, 141 (1972). Öke, Mim Kemal, *The Armenian Question*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001. Ayrıca bu konuyla ilgili son zamanlarda düzenlenmiş olan çok sayıdaki web sayfaları önemli bir açığı kapatmaktadır. Özellikle Türk Tarih Kurumu, <http://www.ttk.gov.tr/tr.ermen.htm> adresinde Ermeni Meselesi ile ilgili, yayınları arasında çıkmış olan kitapların, *Belleten*'de yayımlanmış olan makalelerin, Belgelerde yayımlanan makalelerin ve Tarih Kongrelerinde sunulan bildirimlerin listesini vererek önemli bir hizmeti yerine getirmektedir.

yayımlanmasını tavsiye etmişlerdi⁷. Ancak Türk tarafı bu konuda gecikmiş ve Ermeni meselesi ile ilgili araştırmalarda yoğunlaşmaya başladığında da Batı kamuoyunda önyargılar çoktan oluşmuştu.

JOHANNES LEPSIUS VE ESERİ

Birinci Dünya Savaşı esnasında Osmanlı Devleti toprakları üzerinde ortaya çıkan Ermeni meselesi ve "tehcir olayı" ile ilgili konsolosluk ve misyoner raporlarının Batı dünyasına sunulmuş şeklinin de başka bir problemi teşkil ettiğini görmekteyiz⁸. Nitekim bu belgelerin Batı bilim dünyasına sunulmuş şekline dair en iyi örneklerden birini Johannes Lepsius vermektedir.

Protestan bir papaz olan Johannes Lepsius, Ermenilerle daha fazla ilgilenmek için kilise yönetiminden rica ettiği izni alamaması üzerine, görevinden ayrılarak, Berlin'de "*Deutscher Hilfsbund für Armenien*" (Ermenistan için Alman Yardım Derneği)ni kurmuştur. Bu derneğin Ermeniler lehine kamuoyu oluşturmak için 1896 yılında Almanya'da Türkler aleyhine başlatmış olduğu kampanya özellikle kilise çevrelerinde rağbet görmüştür. Bu tarihten sonra Johannes Lepsius, Almanya'daki değişik Ermeni dernekleri çatısı altında faaliyetlerini sürdürecektir⁹. Onun düşünce dünyasını ve Osmanlı Devleti'ndeki "Ermeni olaylarına" bakışını bir Alman yazar şöyle ifade etmiş-

⁷ Örneğin, Alman Dışişleri Bakanlığı'nda İslam ülkelerine yönelik propaganda faaliyetlerini yürütmekle görevli olan Max Freiherr von Oppenheim, devrin Bahriye Nazırı ve IV. Ordu Komutanı Ahmet Cemal Paşa'ya, Ermeni tehcirinin gelecekte Osmanlı Devleti yöneticileri için sıkıntı yaratacağını, bu amaçla konu ile ilgili belgelerin toplanarak çok iyi muhafaza edilmesi ve ileride yayımlanmasını önermekteydi. Oppenheim, Ermeniler hakkındaki düşüncelerini de şöyle açıklamaktaydı: "...Ermenilerin Müslümanlara nazaran su götürmez el çabukluğu ve kısmen de zekâ üstünlüğü, iş hayatlarında darbemesel olan hilekârlıkları, entrika arayışları, bilgiçlikleri ve isyankâr duyguları, hele hele kendileri tarafından çevrelerinde sürekli yapılan taşkınlıkları ve son zamanlarda Türk düşmanlığını açıkça göstermeleri ile gerilimi artırmıştır". Yavuz, a.g.m., s. 20.

⁸ Aslında Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni olayları ile ilgili Batı'ya ulaşan bilgi kaynakları sadece Birinci Dünya Savaşı esnasında değil, baştan beri problemli ve sağlam değildi. Almanya'da bunun farkında olan kişilerde mevcuttu. Örneğin II. Abdülhamid dönemi Ermeni olayları ile ilgili olarak Yüzbaşı Norman, bu konuya dikkat çekerek şu ifadeleri kullanmaktaydı: "*Şimdiye kadar olayları, sadece Ermenilerin anlattığı ve İngiliz dostlarının heyecan çılgınlıkları ile süslediği şekilleriyle duyduk. Henüz Osmanlıların savunmasını dinlemedik. Katliamı, yağma ve kadınlara tecavüz hikayelerini bıkmıncaya kadar işitük. Fakat bunların hiç biri bir tek Avrupalı görgü tanığı tarafından doğrulanmadığı gibi, İngiltere'de Anadolu'daki olayların, farkında olmadan desteklediği yaygın bir anarşist hareketin doğrudan sonucu olduğunu henüz fark etmiş değildir.*" Bkz. Çalık, Ramazan, *Alman Kaynaklarına Göre II. Abdülhamid Döneminde Ermeni Olayları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 158.

⁹ Bkz. Çalık, a.g.e., s.165 vd.

ür: "...Türk olan her şeye karşı, vahşi, körü körüne insafsızca bir kin; Ermeni olana karşı ise, patolojik bir şefkat, mûsamaha ve çocuk saflığı ile Ermeni olaylarının politik, ahlaki ve sosyal sebeplerini kritik etmeyerek, görmemezlikten gelme ve keyfi, sahte vahşet olayları ortaya koyma..."¹⁰

Birinci Dünya Savaşı esnasında "Alman-Ermeni Derneği"nin belli bir süre başkanlığını yapmış olan Lepsius, Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Alman İmparatorluğu'nun, Ermeni meselesinde kayıtsız bir tavır sergilediğine inandığından, Almanya'nın Osmanlı Devleti üzerinde baskı kurması için büyük çaba sarfetmiştir¹¹. Bu amaç doğrultusunda Lepsius, Almanya'da çıkan gazetelerin sahipleri ve Alman milletvekilleri ile görüşerek, lobi faaliyetlerinde bulunmuş; bu gayretleri sonucu, Ağustos 1915'te İstanbul'daki Alman Büyükelçiliğinin de araya girmesiyle, Enver Paşa ile görüşmüş ve Osmanlı Devleti'nin Ermenilere karşı uygulamaya koyduğu tedbirlerin hafifletilmesini istemiştir¹².

Lepsius, "Ermeni meselesinde", Ermenilerin "soykırımı" maruz kaldıkları iddiasını hayatı boyunca devam ettirmiş ve bizim burada ele alacağımız, "Deutschland und Armenien 1914-1918. Sammlung Diplomatischer Aktenstücke" (Almanya ve Ermenistan 1914-1918. Toplu Diplomatik Belgeler) başlıklı eserine de yansıtmıştır¹³. Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi'ndeki Birinci Dünya Savaşı dönemi Ermeni meselesi ve tehcir olayı ile ilgili diplomatik belgeleri "seçerek" yayımlayan Lepsius'un bu eseri, konu ile ilgili yazılan Batı ve Türk menşeli çok sayıdaki çalışmaya kaynak olmuştur. Toplam LXXX+541 sayfa olan bu eserin, I-LXXX sayfaları arası Giriş, 3-454 sayfaları

¹⁰ "Ein wilder, blinder, schonungsloser Haß (Hass) gegen alles Türkische, eine pathologische Zärtlichkeit für die edlen armenischen Dulder, eine kindlich naive Ignoranz und Kriuklosigkeit, endlich das gänzliche Verschweigender sozialen (sozialen), moralischen und politischen Ursachen der Massacres und die Aufstellung ganz willkürlicher falscher Prämissen..." Bkz. Barth, Hans, *Türke Wehre Dich!*, Rengersche Buchhandlung, Leipzig 1898, s. 14-15. Ermeniler lehine Alman kamuoyu oluşturmak için Ermeni derneklerinin 1890'lı yıllarda Almanya'da başlatmış oldukları Türk aleyhtarı propagandalar karşısında Osmanlı Devleti'nin kendisini yeterince savunamaması üzerine Alman Barth bu eseri kaleme almıştır.

¹¹ Lepsius'un Anadolu'da yaşayan Ermenilere yardım konusundaki çabaları ve onun Türk düşmanlığı II. Abdülhamid döneminden itibaren devam etmekteydi. Geniş bilgi için bkz. Çalık, a.g.e., s. 165 vd.

¹² Enver Paşa ile Johannes Lepsius arasındaki bu görüşmenin tam metni için bkz.: Werfel, Franz, *Musa Dağ'da Kurk Gün* (Çev.: Salih Nazlı Kaya), Belge Yayınları, İstanbul 1997. s. 122 vd.

¹³ Bkz. Lepsius, Johannes, *Deutschland und Armenien 1914-1918. Sammlung Diplomatischer Aktenstücke*, Der Tempel Verlag, Potsdam 1919.

arası ise belgeler kısmından oluşmaktadır. Eserde 1913 ile 1918 dönemine ait 444 belge ile bunlara ait ekler yer almaktadır. Eserin sonuna da ek olarak Zeytun, Bitlis, Muş ve Van bölgelerindeki Ermeni olayları ile ilgili bazı raporlar eklenmiştir. Biz burada Lepsius'un bu kitabını önce tarih metodolojisi-ndeki "belge seçiciliği" açısından, sonra da eser içinde yer alan -bizim tesbit edebildiğimiz- bazı belgelerin nasıl ve hangi yönde tahrif edildiği üzerinde duracağız.

Lepsius, Alman Dışişleri Bakanlığı'ndaki diplomatik belgeleri bünyesinde toplayan söz konusu ettiğimiz eserini hazırlama gerekçesini iki sebeple açıklamaktadır:

1) Şimdiye kadar Ermeni meselesi ile alâkalı olarak görmemiş olduğu, Alman büyükelçi ve konsolosluk raporlarını değerlendirmek.

2) Alman diplomasisinin, Türkiye'deki Ermeni olayları ile ilgili tavrı hakkında bir kanaate varmak¹⁴.

Lepsius'un, eserinde bu iki hedefine de ulaştığını görüyoruz. O, bir taraftan Ermeni meselesi ile alâkalı Osmanlı sınırları içerisindeki Alman konsolosluk ve büyükelçilik raporlarını görmüş ve önyargısına uyanları "seçerek" yayınlamış, diğer taraftan da Alman diplomasisinin bu konudaki tavrını yine kendi skolastik düşünce yaklaşımı ile bu kitaba eklemiştir¹⁵.

Lepsius bu eseri nasıl hazırladığını ise şöyle anlatmaktadır: "...Belgelere hızla göz gezdirdikten sonra, bunları teker teker değerlendirmenin, Almanya'nın Türkiye'deki olaylar hakkındaki tutumunu ortaya koymada yetersiz kalacağı ve bunun için de daha geniş bir çalışmaya ihtiyaç olduğu kanaatine

¹⁴ Lepsius, a.g.e., s. V.

¹⁵ Lepsius, "Almanya'nın Türkiye'deki temsilciliklerinin bizzat Ermeni olaylarına karışmaları" şeklindeki İttifak Devletleri propagandasının gerçeği ifade etmediğini belirterek, tam tersine, Türkiye'deki Alman yetkililerinin tehirden dolayı mağdur olan Ermenilere yardım ettiklerini savunmakta ve kitabında da buna örnekler vermektedir (Bkz.: Lepsius, a.g.e., s. LV-LXI). Aslında Alman diplomasisinin Birinci Dünya Savaşı esnasında Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni olayları ile ilgili düşüncesi; bir taraftan müttefik Osmanlı Devleti'ni bu konuda zor duruma düşürmemek (çünkü Osmanlı Devleti her an İttifak Devletleri ile "özel bir barış" yaparak savaştan çekilebilir, böylece Almanya önemli bir müttefiğini kaybetmiş olur), diğer taraftan ise, Türklerin kendi toprakları üzerindeki Hristiyanları yok ettikleri ve Almanların da Türklere yardım ettikleri şeklindeki İttifak Devletleri propagandasına karşı Osmanlı Devleti nezdinde girşimlerde bulunmak şeklinde idi. Geniş bilgi için bkz.: Çolak, Mustafa, *Alman Arşiv Belgelerine Göre Alman İmparatorluğu'nun Doğu siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, (Basılmamış Doktora Tezi, Samsun 1999). s. 127-139 vd.

vardım. Aynı gün Dr. Solf (Alman Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı), Almanya'nın Ermeni meselesinde Türkiye'ye karşı olan tutumunu belgelere dayanarak ortaya koyduğum taktirde, Alman Dışişleri Bakanlığı'nın bir beyaz kitap (Alman Dışişleri Bakanlığı kendi arşivlerindeki Ermeniler ile ilgili belgeleri beyaz kitap adı altında yayınlamayı daha önceden düşünüyordu) hazırlamaktan vazgeçeceğini bana bildirdi. Bu teklifi üç şarta bağlı olarak kabul ettim: 1) Bana Dışişleri Bakanlığı ve Büyükelçilik belgelerinin tamamını görme müsaadesi verilmeli, 2) Yayınlanacak olan belgelerin seçimi yalnızca benim takdir hakkıma bırakılmalı, 3) Eserin dağıtım işini, Dışişleri Bakanlığı değil, benim belirleyeceğim bir yayınevi üstlenmeli"¹⁶.

Alman Dışişleri Bakanlığı Lepsius'un bu şartlarını aynen kabul eder ve çalışma bitene kadar da bu şartlara bağlı kalır.

Esasen Lepsius'un ileri sürdüğü ve Alman Dışişleri Bakanlığı'nca kabul edilen bu üç maddelik şartın, özellikle ikinci maddesi dikkate şayandır. Zira bu madde gereğince, yayınlanacak belgeler ne Dışişleri Bakanlığı ne de tarihçilerin oluşturacağı bir kurul tarafından görülüp değerlendirilecekti. Aksine yayımlanacak olan belgeleri ayıklama ve seçme hakkı sadece Lepsius'un şahsına bırakılıyordu. Lepsius'un Alman Dışişleri Bakanlığı'na şart koştuğu ve kabul ettirdiği bu ikinci maddedeki isteğinin nedenini aşağıda eseri inceleyenlerken ortaya koyacağız.

Yukarıda belirttiğimiz gibi Lepsius'un bu eserini hazırlamaktaki bir başka nedeni ise "Alman Diplomasisinin, Türkiye'deki Ermeni olayları ile ilgili tavrı hakkında bir kanaate varmak"tı. Eğer Lepsius'un bu söylediğinde samimi olduğunu kabul edecek olursak, Almanya'nın o dönemdeki Ermeni olaylarına yaklaşımını ortaya koymak için, sadece Alman Dışişleri Bakanlığı'ndaki konsolosluk ve büyükelçilik raporlarını görmenin yeterli olup olmadığının sorgulanması ve aynı zamanda, o dönemdeki Osmanlı hükümetinin veya yetkililerinin Alman Dışişleri Bakanlığı'na gönderdikleri belgelerin de dikkate alınması zorunluluğunun bilinmesi gerekmez miydi? Halbuki Lepsius, Alman Dışişleri Bakanlığı'ndaki Türk yetkililere ait belgeleri yayımlamaktan mümkün olduğu kadar kaçınmış görünmektedir. Ve hatta daha da önemlisi, o dönemde Doğu Anadolu'da görev yapan ve Ermeni meselesi ile ilgili yazmış oldukları raporlarda mümkün olduğu kadar tarafsız bir tavır sergilemeye çalışan ve aşırı Ermeni milliyetçilerinin etkisinde kalmamaya

¹⁶ Lepsius, a.g.e., s. VI.

özen gösteren bazı Alman yetkililerin raporları bile Lepsius tarafından yayımlanmaya değer bulunmamıştır. Alman İmparatorluğu'nun Kafkasya özel ajanı Lois Mosel ile Osmanlı III. Ordu Kurmay Başkanı Felix Guse bunlardan sadece ikisidir¹⁷. Meselâ, 22 Mart 1915 tarihli Lois Mosel'in raporu Lepsius'un kitabında yer almamaktadır. Çünkü Mosel bu raporunda; Osmanlı toprakları üzerindeki Ermenilerin iyi organize olduklarını ve hemen hemen hepsinin bu savaşta Rusların galip gelmesi için çalıştıklarını; Osmanlı Kafkasyası'ndaki Ermenilerin Ruslardan silah ve para yardımı aldıklarını ve Kafkasya'daki çoğu Osmanlı Ermenisinin Rus saflarında savaştıklarını, Rus ordusuna katılmayanların ise çeteler kurarak, Sivas ile Erzurum arasındaki Osmanlı posta hizmeti gören birliklere saldırarak, bunları soyduklarını ve büyük paralar elde ettiklerini yazmakta ve son olarak da Osmanlı Devleti ne yaparsa yapsın Ermenilerin bu savaşta Osmanlı Devleti tarafında yer almaya-cakları kanısını belirtmekteydi¹⁸.

Bunlardan da anlaşılacağı üzere, Lepsius bu eserinde "belge seçiciliği" yaparken subjektif davranmıştır. Bizce Lepsius, bir tarihçi gözüyle Ermeni meselesini ele alıp, tarih biliminin ilkeleri doğrultusunda bir kanaate varmak için bu çalışmayı yapmamıştır. Bilâkis kendisinin de Ermeni kökenli olmasından dolayı bu konuda önceden var olan kanaatinin doğruluğunu ispatlamak için bu çalışmayı yapmış ve sadece bu kanaati yönündeki arşiv belgelerini seçerek yayımlamıştır. Hâl böyle olunca da, savaştan hemen sonra yayımlanan bu eser, savaş yıllarındaki Avrupa'da, İtilaf Devletlerinin propagandası ile Ermeni meselesi hususunda zaten mevcut olan "önyargı"ya önemli bir katkıda bulunmuştur.

Lepsius Ermeni meselesindeki önyargısının boyutunu daha kitabının giriş bölümünde ortaya koymaktadır. Kendi görüş ve düşüncelerine dayanan ve yaklaşık 70 sayfadan oluşan bu giriş bölümünde göze çarpan en önemli nokta, tehcir edilen veya yolda ölen Ermeniler ile ilgili rakamların abartılı

¹⁷ Lepsius'un eserinde yer vermediği belgeler, genellikle Ermeni militanların veya organize edilmiş Ermeni milliyetçilerinin, kendi yörelerindeki Osmanlı jandarma birliklerine veya müslüman ahaliye yönelik silahlı saldırılardan bahseden belgelerdir. Buna en iyi başka bir örnek de, Urfa'daki Ermeni olaylarını konu alan 29 Kasım 1915 tarihli İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Graf Wolff - Metternich'in, von Oppenheim'dan aldığı rapordur. Urfa'daki Ermenilerin Türk jandarma birliklerine ateş açtıklarını, Türk ve müslüman ahaliye zarar verdiklerini ve Urfa'daki Amerikan misyonerini rehin aldıklarını anlatan bu rapor (Bkz. Geheimes Staatsarchiv preussischer Kulturbesitz (GstA), Berlin, Gesandtschaft in Hamburg Nr. 369, s. 186-190) Lepsius tarafından gözardı edilmiştir.

¹⁸ Politisches Archiv des Auswärtiges Amt (PA-AA), Berlin, *Der Weltkrieg Nr. 11d. Die armenische Bewegung*, 22 März 1915.

olarak verilmesidir. Hatta öyle ki, bazen giriş bölümünde verilen rakam ile, aynı eserde yayımlanmış olan belgede geçen rakamlar birbirine uymamaktadır. Meselâ, 25-26 Nisan 1915'de İstanbul'da gözaltına alınan ve daha sonra Anadolu içlerine sürgün edilen Ermenilerin sayısını Lepsius, giriş bölümünde 600 olarak vermektedir¹⁹. Halbuki aynı eserin belgeler kısmında dönemin İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Wangenheim, 30 Nisan 1915 tarihli raporunda bu sayıyı toplam 500 olarak vermektedir²⁰. Lepsius'un bu ve benzeri sayıları eserinin giriş kısmında abartarak vermesi, onun eserinden faydalanan diğer Batılı tarihçilerin de doğru olduğuna inandıkları bu rakamları aynen alıp kendi eserlerinde kullanmalarına sebep olmuştur²¹. Dolayısıyla da bu savaşta çeşitli nedenlerden dolayı tehcire tabi tutulan veya tehcir sırasında ölen Ermenilerin sayısı Avrupa'da yapılmış çok sayıda araştırmaya Lepsius sayesinde yanlış aksetmiştir.

BELGE TAHRİFATLARI

Bizim için en dikkat çekici nokta ise, Lepsius'un eserindeki bazı belgeler ile bu belgelerin asıllarının birbirine uymamasıdır. Herhangi bir işaret konmadan veya bir açıklama getirilmeden, bazen belgede geçen bir kelime atılarak yerine farklı anlama gelen başka bir kelime kullanılmış, bazen de yine hiç bir açıklama ve işaret kullanılmadan bazı cümleler veya paragraflar belgeden atılmış veya belgenin aslında mevcut olmayan paragraflar belgeye eklenmiştir. Bizim bu şekilde tesbit edebildiğimiz üç örnek aşağıdaki gibidir:

Örnek I

İlk örneğimiz Almanya'nın Trabzon Konsolosu Dr. Bergfeld'in, Trabzon'dan yazdığı, 9 Temmuz 1915 tarihli raporu ile ilgilidir. Elimizde arşivdeki aslından fotokopi ettiğimiz bir nüshası bulunan (bkz. ek 1a) bu belgenin orijinali Berlin'deki *Geheimes Staatsarchiv preussischer Kulturbesitz*'de mevcuttur²². Aynı belge Lepsius'un eserinde, 99 ile 101. sayfaları arasında, 109 numaralı belge olarak yer almaktadır (bkz. ek 1b). Ancak bizde bulunan belge ile Lepsius'un yayımladığı belgeyi karşılaştırdığı-

¹⁹ Lepsius, a.g.e., s. XIX.

²⁰ Lepsius, a.g.e., s. 59, Belge No: 38.

²¹ Meselâ Avusturyalı bir tarihçi olan Wolfdieter Bihl, Lepsius'un zikrettiği bu 600 rakamının doğruluğunu sorgulamadan eserinde kullanmaktadır. Bkz. Bihl, Wolfdieter, *Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte. Ihre Basis in der Orient-Politik und ihre Aktionen 1914-1917*, C. I, s. 171.

²² Bkz., GStA, Berlin, Gesandtschaft in Hamburg Nr. 369, s. 81-85.

mızda, her iki belgenin bir çok yerinde farklılıklar bulunduğunu görüyoruz. Biz burada bu belgede yapılmış olan değişiklikler ile birlikte, özellikle değişiklik yapılan noktalara dikkat çekmek istiyoruz.

Önce belgenin aslında olup da Lepsius'un eserinde yer almayan cümleler ile başlayalım; belgenin ikinci sayfasında, Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki Hıristiyanların bu savaşta İttifak Devletleri ve özellikle Rusya tarafını tuttuklarını belirten ilk paragrafındaki, "...*Türklerin Hıristiyanlara karşı ispatlanmış önyargısız davranışları Hıristiyanlarca istismar edildi...*"²³ anlamına gelen ilk cümlesi herhangi bir açıklama yapılmadan, Lepsius'un eserinde yer almamaktadır. Yine aynı şekilde orijinal belgenin beşinci sayfasının başlarında başlayıp, altıncı sayfanın sonlarına kadar devam eden uzunca iki paragrafı Lepsius'un eserinde bulamamaktayız. Bu iki paragrafın Türkçesi aynen şöyledir:

"Çok sayıda Türkün, kadınların ve çocukların da tehcire tâbi tutulmalarına razı olmadıkları, Türk halkının genelinin şerefi için söylenmesi icap etmektedir. Diğer taraftan Ermenilerinde bu olaylarda (önlenmesi için) takdire şayan bir tavır sergilemedikleri burada belirtilmelidir. İlk olarak ruhanîler yerlerinde kalmak için uğraş verdiler; yerlerinin, asıl sıkıntı zamanlarında cemaatlerinin (Ermeniler) yanı olduğu hiç akıllarına gelmiyordu; Papazlar kendileri için bir istisnâ durum elde edemeyeceklerini (anladıkları) zaman, buradaki (Trabzon) piskoposun temsilcisi -beyaz sakallı bir diyakozdin değiştirip müslüman olmalarına müsaade edilip edilmeyeceğini (valiye) sordu. Bunun üzerine vali, müslüman olmaları için bir engelin bulunmadığı, bunun için sadece kelime-i şahadet getirip ve daha sonra da sünnet olmanın yeterli olacağı, ancak tehcirin Hıristiyanları kapsamadığı, sadece Ermenilere yönelik olduğu, İslama girmiş bir Ermeninin de Müslüman bir Ermeni olarak tehcir edileceği cevabını verdi. Ermeni erkekleri tehcir emri açıklandıktan sonra evlerini kesinlikle terk etmediler, aksine daima kadınlarını gönderdiler; hükümette ve bankada memur olarak çalışanların bazıları, kendileri için (tehciri) geciktirme (tavizini) elde ettiler ve ailelerini yalnız gönderdiler.

Şehrin Rus donanması tarafından ağır bombardımana tutulmasından sonra, iç kesimlere taşıdığım İmparatorluk Konsolosluğu ve özel malikanem

²³ Bu cümlemin orijinali belgede şöyle yer almaktadır: "...*Die Christen haben die ihnen von den Türken bewiesene vorurteilslose Behandlung schlecht gelohnt...*". (Bkz., GStA, Berlin, Gesandtschaft in Hamburg Nr. 369, s. 81-85.

önünde can hıraş olaylar cereyan ediyordu. Çok sayıda kadın kendilerinin veya en azından çocuklarının kurtarılması için yalvarıyorlardı. Ben ayrı ayrı bazı kişilerin yararına uğraşmaktan imtina ederek, bütün çabamı umumun şartlarının hafifletilmesi doğrultusunda yoğunlaştırmak zorunda kaldım. Sadece bir olay karşısında farklı davranmam icap ediyordu. Bu ayın altısını yedisine bağlayan gece, konsolosluğun yanında oturan Ermeni semtinin yöneticisi ailesi ile birlikte konsolosluk arsasını çeviren duvarı aşarak buraya sığındı. Sığınma hakkı konusunu imtina etmek gayesiyle, bu şahsın burada kalması için girişimde bulundum ve valiyi buna razı ettim. Vali bu durumu, onun Ermeni semti yöneticisi olmasından dolayı, (Türk) memurların alacakları önlemlere, Ermeni evlerinin damgalanması, evlerin gözetilmesi vb. yardımcı olması şartıyla kabul etti. Bu Ermeni de bunları yapmaya hazır olduğunu açıkladı²⁴.

²⁴ Bu iki paragrafın Almanca orijinali ise şöyledir: "Zur Ehre der türkischen Bevölkerung in ihrer Gesamtheit muss gesagt werden, dass sehr viele Türken mit der Ausweisung der Frauen und Kinder nicht einverstanden sind. Andererseits muss festgestellt werden, dass die Armenier bei dieser Gelegenheit einen sehr wenig anziehenden Charakter gezeigt haben. Die Ersten, welche um Intervention für ihr Verbleiben baten, waren die Geistlichen; der Gedanke, dass ihr Platz gerade in Zeiten der Not an der Seite ihrer Gemeinde sei, kam ihnen überhaupt nicht; als eine Ausnahme für die Priester nicht erzielt werden konnte, bat der Vertreter des hiesigen Bischoffs, ein Diakon im weissen Bart, den Vali um die Erlaubnis zum Islam übertreten zu dürfen, worauf ihm dieser erwiderte, dem staende nichts im Wege, er brauche nur das mohammedanische Glaubensbekenntnis auszusprechen und sich danach der Beschneidung zu unterwerfen, im übrigen wende sich die Ausweisung aber nicht gegen die Christen, sondern gegen die Armenier; ein zum Islam übergetretener Armenier werde dann eben als mohammedanischer Armenier ausgewiesen. Die männlichen Armenier verliessen nach der Bekanntgabe des Ausweisungsbefehls ihr Haus überhaupt nicht mehr, sondern sandten stets ihre Frauen; manche Angestellte der Regierung und der Bank erwirkten für sich einen Aufschub und liessen ihre Familien allein ziehen.

Vor dem Kaiserlichen Konsulat und der Privatwohnung, welche ich seit der schweren Beschiessung der Stadt durch die russische Flotte auf dem Land bezogen habe, spielten sich herzergreifende Scenen ab. Zahlreiche Frauen erflehten für sich oder wenigstens ihre Kinder Rettung. Ich habe von Schritten im Interesse einzelner Personen Abstand nehmen und meine Bemühungen darauf konzentrieren müssen, für die Gesamtheit Erleichterungen zu erzielen. Nur in einem Fall war ich zu einer Ausnahme gezwungen. In der Nacht vom 6. zum 7. d.M. überstieg der neben den Konsulat wohnende armenische Vorsteher des Stadtviertels mit seiner Familie die das Konsulatsgrundstück umgebende Mauer und suchte dort Zuflucht. Zur Vermeidung der Aufrollung der Frage des Asylrechts habe ich beim Vali erwirkt, dass er hier bleibt. Der Vali hat dies zugestanden unter der Voraussetzung, dass jener in seiner Eigenschaft als Bezirksvorsteher den Behörden bei ihrem Massnahmen, Versiegelung der Armenischen Haeuser, Hauswachtung u.s.w. helfe. Der Armenier hat sich hierzu bereit erklärt". (Bkz. GStA, Berlin, Gesandtschaft in Hamburg Nr. 369, s. 81-85).

Yine aynı şekilde, Lepsius'un eserinde olmayıp da belgenin orijinalinin yedinci sayfasının ortalarında yer alan yarım paragraflık satırların Türkçesi ise aynen şöyledir:

"...İtalyan meslektaşım kargaşadan korktuğundan ruhi dengesi bozuldu. Avusturyalı meslektaşım ile vali nezdindeki girişimlerim hakkında konuştuk. O, kendisinin arabuluculuk yapması hususuna mesafeli bakıyor. Ben de buna rıza gösterdim. Vali bana çok güvendiğinden, onunla Ermenilerin tehirci gibi, hükümetin aldığı zorlayıcı tedbirleri açık bir şekilde konuşma imkânım oluyordu. Şu anda her iki tarafın memurlarının iyi geçimini tehlikeye sokmak istemiyorum"²⁵.

Lepsius'un kitabındaki bu belgede, belgenin orijinalinde olmayıp sonradan eklenen satırlar da mevcuttur. Meselâ 101. sayfanın ikinci satırından, o paragrafın sonuna kadar olan kısım belgenin aslında bulunmamaktadır. Belgenin aslında yer almayan bu satırların Türkçesi şöyledir: "...şimdiye kadar çok güvenilir olan yerlerde bile, daha büyük (Ermeni) çetelerin kurulabilmesi hayret vericidir. Düşüncelerimi ispatlayacak delillerden yoksun olmakla birlikte, Ermenilere karşı vuku bulan bu olayın arkasında Gençtürkler Komitesinin olduğu izlenimimi söyleyebilirim. Merkez Komite bu şekilde Ermeni meselesini nihai bir çözüme kavuşturmak ister görünüyor. Çünkü Ermeniler, gönderildikleri mahallere ulaşabilseler bile, ancak istisnâ olarak eski oturdukları yerlere daha sonra dönebileceklerdir. Onların çoğu daha şimdiden gerekli araçlardan yoksundurlar. Böylece gelecekte Ermeni nüfusunun yoğun olduğu vilayet kalmayacaktır. Gençtürklerin yerel komiteleri, tehirci tâbi tutulan Ermenilerin mallarını ele geçirerek zengin olmayı umut ediyorlar. Bir çok yerel yöneticinin aynı zamanda Komiteye bağlı olmasından dolayı, onlar bu hesaplarından kesinlikle yanılmamış olacaklar"²⁶.

²⁵ Yukarıda Türkçesini verdiğimiz bu metnin belgede geçen Almancası şöyledir: "Der italienische Kollege ist aus Furcht vor Unruhen geistig zusammengebrochen. Mit dem österreichischen Kollegen habe ich die von mir beim Vali zu unternehmenden Schritte besprochen. Von einer Intervention seinerseits hat er Abstand genommen. Ich habe mich hiermit einverstanden erklärt. Denn der Vali bringt mir das weiteste Vertrauen entgegen, welche mir ermöglicht auch eine der Art heikle Regierungsmassnahme, wie die Ausweisung der Armenier, offen mit ihm zu besprechen, ohne das gute Einvernehmen, welches zur Zeit zwischen unsern beiden Behörden herrscht, zu gefahrden". (Bkz., GStA, Berlin, Gesandtschaft in Hamburg Nr. 369, s. 81-85).

²⁶ Bu metnin orijinali aynen şöyledir: "...Es ist immerhin auffallend, dass in jener gegend, welche bisher unbeding sicher war, sich grössere Banden bilden können. Ohne für meine Meinung Beweise bringen zu können, vermag ich mich des Eindrucks nicht zu erwehren, dass

Bu belge tahrifatında en dikkat çekici noktayı ise, belgede yapılan üç kelimelelik bir değişiklik oluşturmaktadır. Yukarıda belirttiğimiz tahrifatlarda olduğu gibi, burada da orijinal belgede geçen kelimeler atılıp yerine başka kelimeler kullanılırken herhangi bir açıklama veya işaret kullanılmamıştır. Bu tahrifat belgenin aslının dördüncü sayfasındaki en son kısmında yer alan "...Indessen deuten Anzeichen darauf hin, dass an anderen Orten weniger glimpflich verfahren"²⁷ cümlesinde yapılmıştır. Lepsius bu cümleyi kitabının 100. sayfasının sonunda şöyle vermektedir: "...Indessen deuten Anzeichen darauf hin, dass an anderen Orten **an eine Ausrottung der Armenier gedacht wird**". Böylece yedi sayfadan oluşan asıl belgenin hiç bir yerinde mevcut olmayan "...Ausrottung der Armenien..." yani "Ermenilerin kökünü kazımak" kelimeleri Lepsius'un yapmış olduğu üç kelimelelik bir değişiklik ile birlikte belgeye girmektedir.

Yukarıda örneklerini verdiğimiz bu belgedeki tahrifatlardan yola çıkarak şu sonuçlara ulaşabiliriz:

1) Orijinal belgede olmayıp da Lepsius'un kitabında yer alan satırlarda; Gençtürklerin, Ermenileri sistematik bir şekilde Osmanlı toprakları üzerinde yok etmeye çalışarak (massacres), Ermeni meselesini halletmek istedikleri ve aynı zamanda da Ermenilerin geride bıraktıkları mallara el koyarak zengin olmaya çalıştıkları iddia edilmektedir.

2) Belgenin orijinalinde olmasına rağmen Lepsius'un kitabında bulunmayan satırlarda; Ermeni erkeklerinin tehciri kabullenemedikleri için din değiştirmeye kalkıştıkları; ancak bunun etkili olmaması üzerine, kadın ve çocuklarını öne sürdükleri ve bu yolla onları perişan duruma düşürdükleri yazılmaktadır.

---

das jungtürkische Komitee als treibende Kraft für das Vorgehen gegen die Armenier anzusehen ist. Das Zentralkomitee scheint auf diese Weise der armenischen Frage endgültig ein Ende machen zu wollen. Denn diejenigen Armenier, welche ihren Bestimmungsort wirklich erreichen, werden nur ausnahmweise spaeter in ihre alten Wohnsitze zurückkehren. Den Meisten unter ihnen wird es schon an den nötigen Mitteln fehlen. Damit wird es künftüß keine Provinzen mit einem starken Prozentsatz armenischer Bevölkerung mehr geben. Die Lokalkomitees der Jungtürken hoffen bei der Deportierung der Armenier aus der Aneignung von deren Gütern reichen Privatgewinn zu finden, und bei der Abhängigkeit der meisten Verwaltungsbehörden vom Komitee werden sie sicher in ihrer Berechnung sich nicht getauscht haben". (Bkz. Lepsius, Deutschland und..., s. 101.

²⁷ "...Halbuki (tehcirin) başka yerlerde ucuz atılmadığı, (buralardaki) izlerden anlaşıl-maktadır".

Örnek II

Burada örnek olarak ele alacağımız ikinci belge ise, Almanya'nın o dönemdeki İstanbul Büyükelçisi olan Freiherr von Wangenheim'in 15 Ekim 1915 tarihinde İstanbul'dan Alman Dışişleri Bakanlığı'na "Ermeni meselesi" ile ilgili olarak göndermiş olduğu telgrafur (bkz. Ek 2a).

Elimizde aslının fotokopisi bulunan bu belge de Berlin'deki Devlet Gizli Arşivi olan *Geheimes Staatsarchiv preussischer Kulturbesitz*'de kayıtlıdır²⁸. Aynı telgraf Lepsius'un eserinde 167. sayfada, 183 numaralı belge olarak yer almaktadır (bkz. ek 2b). Elimizde bulunan belgede yer alıp da, yine Lepsius'un yayınlamış olduğu belgede yer almayan cümleler mevcuttur.

Wangenheim bu telgrafında kendi Dışişleri Bakanlığına, Almanya'nın Osmanlı Devleti'ndeki temsilcilerinin, "tehcir olayında" Osmanlı Devleti'ne yardımcı oldukları ithamı konusunda İtilaf Devletleri basınında çıkan haberler üzerine, Amerikan Büyükelçisi Morgenthau ile konuştuklarını bildirmekteydi. Wangenheim bu belgede özellikle Almanya'nın Halep Konsolosu Rössler hakkında konuştuklarını belirtmesine rağmen, Lepsius'in eserindeki belgede "...özellikle de Konsolos Rössler'e karşı..."²⁹ cümlesi yer almamaktadır. Yine aynı şekilde Morgenthau'un "...Amerika'nın Halep Konsolosundan, Konsolos Rösslerin Ermeni meselesine yaklaşımı konusunda bir rapor isteyeceğini ve bu raporu (Amerikan) hükümeti onayladıktan sonra (Wangenheim) vereceği..."³⁰ anlamına gelen cümleyi Lepsius'un eserinde bulamamaktayız. Öyle anlaşılmaktadır ki, Lepsius bu belgenin aslında yer alan Almanya'nın Halep Konsolosu Rössler ile ilgili cümleleri yayımladığı belgeden çıkartmıştır.

Örnek III

Lepsius'un tahrif ettiği belgelere üçüncü örnek olarak, Almanya'nın o dönemdeki Kafkasya işlerini yürüten General von Kress'e ait 22 Ağustos 1918 tarihli telgrafı vermek istiyoruz (bkz. Ek 3a). Bu telgrafın aslı Berlin'deki Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi olan *Politisches Archiv des Auswärtiges Amt*'da

²⁸ Bkz. GStA, Berlin, Gesandtschaft in Hamburg Nr. 369, s. 152-153.

²⁹ "...in Sonderheit gegen Konsul Rössler..."

³⁰ "...will einen Bericht des amerikanischen Konsuls in Aleppo über die Haltung Konsuls Rössler in der Armenierfrage einfordern und nach Genehmigung seiner Regierung uns zur Verfügung überlassen."

kayıtlıdır³¹. Aynı telgraf Lepsius'un eserinde 429. sayfa ile 430. sayfaları arasında 432. belge olarak yer almaktadır (bkz. ek 3b). Ermenilerin Gence ve Batum bölgelerine geri dönmeleri konusunda Enver ve Esat Paşalar'ın düşüncelerini doğru bulmayan General Kress'in bu telgrafı önce Alman Dışişlerine, oradan da Dışişleri Müsteşarı (Staatssekretär) von Hintze tarafından İstanbul'daki Alman Büyükelçiliği'ne gönderiliyor. Diğer belgelerde olduğu gibi bu belgede de tahrif edilmiş yerler bulunmaktadır.

Bu belgenin ikinci sayfasının son satırı olan "...General von Kress tarafından dile getirilen Türk Ordusunun geri hatlarının Alman ve Avusturya birlikleri tarafından korunması düşüncesi şimdilik zikredilmeyecek"³² cümlesini Lepsius bu belgeden çıkartmakla, Kafkasya'daki Osmanlı Ordusu geri hatlarının Ermeni çetelerince saldırıya uğradığını görmek ve göstermek istemediği düşüncesinde olduğunu ortaya koymaktadır.

Biz bu çalışmamız ile, çok sayıdaki Batılı tarihçi tarafından birinci el kaynak olarak kullanılan Lepsius'un bu eserinin güvenilir olmadığını ortaya koymaya çalıştık. Bunu yaparken, Lepsius'un belge seçiciliğindeki subjektifliği ve yukarıda üç örnek ile verdiğimiz belge tahrifatları, üzerinde durduğumuz ana konular oldu³³. Bu çalışmanın tamamlanması için, Lepsius'un eserinde yer alan belgelerin tamamının asılları ile kıyaslanması gerekmektedir. Ancak o zaman Birinci Dünya Savaşı esnasındaki "Ermeni meselesi" ile ilgili Alman diplomasisinin tavrı ve bu konuda Alman Arşivlerindeki belgelerin doğruluğu tesbit edilebilir.

SONUÇ

Tarihçi James Antony Froude'un 1864'te söylediği ünlü sözü günümüzdeki - özellikle Batıdaki- "Ermeni meselesi" konusundaki tarihi araştırmaların yöntemini yansıttığı kanaatindeyiz. Froude şöyle diyor: "*Çoğu kez tarih bana, istediğimiz sözcüğü yazabileceğimiz, bir çocuğun harf kutusu gibi görünmektedir. Yapmamız gereken yalnızca istediğimiz harfleri seçmek, on-*

³¹ PA-AA, Berlin, Nr. 2458/9.

³² "...Der von General von Kress ausgesprochene Gedanke eines Schutzes der rückwärtigen Verbindungen der türkischen Armee durch Deutsche und Österreicher wird dabei vorläufig nicht erwähnt werden".

³³ Ermeni tarihçilerin belge tahrifatına ve sahte belgeler ortaya koymalarına dair başka örneklerle de rastlamak mümkündür. Talat Paşa'nın tehcir esnasında Ermenilerin katlini ön gören telgrafları olduğu, Ermeni tarihçiler tarafından iddia edilmiş; ancak bunların sahte oldukları ortaya konulmuştur. Bkz. Orel, Şinasi-Yuca, Süreyya, *Ermenilerce Talat Paşa'ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1983.

ları istediğimiz gibi düzenlemek ve bizim amacımıza uymayan harfler hakkında hiçbir şey söylememektir"³⁴. "Ermeni meselesi" ile ilgili Batıda yapılan araştırmaların çoğu şimdiye kadar hep Ermenilerin "harf kutusundaki" harfler ile yazıldı. Türklerin "harf kutusuna" pek bakılmadı. Zira Türklerin bilgi, belge ve düşüncelerini yansıtacak bilimsel tarih araştırmaları hem geç başladı hem de yetersiz idi.

Hangi konuda ve hangi döneme ait olursa olsun Arşiv belgelerinin toplanıp aslına uygun olarak yayımlanmasının araştırmacılar açısından önemli faydaları olduğu kuşku götürmez bir gerçektir. Ancak bu belgeler yayımlanırken mutlaka aslına uygun olmalıdır. Hatta belgelerin kenarlarındaki notlar dahi verilmelidir. Zira bir belgenin her kelimesi, her cümlesi ve diğer unsurları kendi döneminin özelliklerini bünyesinde barındırmaktadır. Aksi takdirde belgenin aslı ile yayımlanmış şekli arasındaki fark araştırmacıyı yanlış yöne sevk edebilmektedir.

Bu bağlamda yukarıda sözkonusu olan ve "tehcir olayı" ile ilgili araştırmalarda Alman arşiv belgelerini kullanmak isteyenlerin, çoğu zaman Alman arşivlerine girmeyi gerek duymadan belgelerini kullandıkları Johannes Lepsius'un eserine baktığımızda, bu eserde bizim tesbit edebildiğimiz üç belge ile Alman arşivlerinde bulunan bu belgelerin asıllarının birbirine uymadığını görmekteyiz. Herhangi bir açıklama getirilmeden veya bir işaret konmadan -yukarıda örneklerini verdiğimiz gibi- bazen belgede geçen bir kelime atılarak yerine farklı anlama gelen başka bir kelime kullanılmış, bazen de yine hiç bir açıklama ve işaret kullanılmadan bazı cümleler veya paragraflar belgeden atılmış veya belgenin orijinalinde mevcut olmayan paragraflar belgeye eklenmiştir. Dolayısıyla "Ermeni tezini" haklı çıkarmak isteyen tarihçilerin sıkça başvurduğu Lepsius'un bu eserinde "belge tahrifatının" yapıldığını görmekteyiz.

Tarih, ancak bir bilim olarak ele alınıp işlendiği zaman, geçmişteki olayları ve onların günümüze etkilerini anlamamıza yardımcı olur. Tarihi olayların araştırılmasında ön yargılar ve subjektüflük ön plana çıktığı oranda, bilimsel değerler arka plana düşer. Ermeni meselesi gibi, üzerinde çok konuşulan, yazılan ve tartışılan bir konuda, her türlü önyargıyı ve hissi yaklaşımı haklı çıkartacak çok sayıda belge ve bilgiyi arşivlerde bulabileceğimiz gibi, bunun

³⁴ Evans, Richart J., *Tarihin Savunusu* (Çev. Uygur Kocabaşoğlu), Imge Kitabevi, Ekim 1999, s.59.

aksini ispatlayacak belge ve bilgiyi bulmamız da mümkündür. Orta Çağ skolastik düşünce tarzının "sonucu baştan belli" tarih yazım yöntemine karşılık, modern tarihçilik "belge seçiciliği" ve "belge kritiği" ilkelerini tarih yazıcıları için vazgeçilmez görmüştür.

Ermeni meselesindeki önyargıları ve subjektifliği bir kenara bırakacak olursak; Batılı tarihçilerin bir kısmı ile Türk tarihçileri arasında, Ermeni meselesi konusunda varılan farklı sonuçların temelinde yatan etmenin, tarih metodolojisinin ortaya koyduğu ilkelerin yerine, siyasi, dini veya kültürel nedenlerin belge seçiminde birinci derecede rol oynaması gösterilebilir. Bunun ötesinde Ermeni asıllı tarihçilerde rastlanan belge tahrifatları ise, bu konudaki araştırmaların ciddiyetini ve gerçekliliğini olumsuz yönde etkilemektedir.

Äuswärtiges Amt

Nr. 47.

Abschriftlich

A. 22559 COP.

den Kaiserlichen Missionen
Königlichen

in Wien, Athen, Bern, Bukarest, Haag, Kopenhagen,
Kristiania, Stockholm, Sofia, Washington,
Lugano, München, Dresden, Stuttgart, Karlsruhe,
Weimar, Hamburg, Oldenburg, Darmstadt

zur gefälligen Kenntnisnahme und geeignet erscheinenden vertraulichen Verwertung ergebenst übersandt.

Berlin, den 1. August 1915.

an den (Hr.) Dr. Bergfeld
Lombardi

1. Anlage.
Merk 5/8/15 f. 13
ab 5/8/15 f. 14
wacht.

Reserviert
Es ist davon zu mir (infolgedessen) beifolgt einen
goldenen Brief für von verantwortlichen Lombardi
wurde mit dem Brief ein verantwortliche
Befugnisse genug um zu übergeben
(Hr. Bergfeld)

Mustafa Çolak

Auswärtiges Amt.

Abschrift A. 22559.

Kaiserlich Deutsches Konsulat. Trapezunt, den 9. Juli 1915.

Bericht Nr. 35.

J. Nr. Geh. 316.

Nach dem Eintritt der Türkei in den Krieg machten sich unter den hiesigen Armeniern ernste Befürchtungen für ihre persönliche Sicherheit bemerkbar. Obwohl keinerlei Anzeichen auf bevorstehende Ausschreitungen hindeuten, habe ich dennoch den Schutz der Christen in Trapezunt und Umgegend bei dem hiesigen Vali in freundschaftlicher Form zur Sprache gebracht. Er gab mir die bestimmtesten Versicherungen, daß gegen sie nichts unternommen werden würde, solange sie selber sich ruhig verhielten und zeigte mir ein Telegramm des Ministeriums des Innern, in welchem Tala'at Bey die Armenier dem besonderen Schutz der Behörden empfahl. Tatsächlich haben sich die Christen hier auch zunächst der größten Sicherheit erfreut, und einige bei Armeniern notwendige Haussuchungen wurden, wie mir von den Armeniern selber versichert worden ist, mit der größten Rücksicht durchgeführt. Dies bedarf um so mehr der Anerkennung, als an der Küste russische Armenier in Banden nicht nur gegen die Türken kämpfen, sondern auch gegen die russischen Mohammedaner die schwersten Ausschreitungen begangen haben. Tausende vor ihnen flüchtende Mohammedaner sind hier eingetroffen und zum größten

11115
Teil

Teil in das Innere weiter transportiert worden. Ihre Leidensgeschichten sind geeignet, auch Nichtmohammedaner gegen die russischen Armenier einzunehmen.

Die Christen haben die ihnen von den Türken bewiesene vorurteilslose Behandlung schlecht gelohnt. Sie machten aus ihrer Abneigung gegen die Türkei und ihren Sympathien für den Dreiverband, in Sonderheit Rußland, kein Hehl, und die hier umgehenden Gerüchte unsinnigster Art, wie Fall der Dardanellen, Konstantinopels, Erzerums, russische Landung bei Midia, oder gar Flucht des Sultans nach Brussa, sind auf sie zurückzuführen. Es kam dann die Aufdeckung der Verschwörung gegen das jungtürkische System und seine Führer, der Aufstand der Armenier in der Provinz Wan und Unruhen von ihrer Seite an anderen Orten der Türkei. Dies veranlaßte wohl die Hohe Pforte gegen die Armenier Ausnahmemassregeln zu ergreifen.

Am 24. Juni wurden die hiesigen Führer der armenischen Komites verhaftet und über Samsun in das Innere abgeschoben. Am gleichen Tage erfuhr ich, daß die Deportierung sämtlicher Armenier erwogen werde und daß sich eine Strömung geltend mache, diesen Anlaß zu Ausschreitungen gegen die hiesigen Armenier zu benützen. Ich habe den Vali hierauf hingewiesen und von ihm die bündigsten Erklärungen erhalten, daß eine etwaige Ausweisung der Armenier, selbst bei bewaffnetem Widerstand, lediglich von den Zivil- und Militärbehörden, unter Ausschaltung irgendwel-

cher unverantwortlicher Privatpersonen, durchgeführt werden würde. Am 26. Juni wurden dann die Armenier aufgefordert, sich zur Abschiebung in's Innere nach Ablauf von fünf Tagen bereit zu halten. Nur den Kranken wurde erlaubt zu bleiben, und ihre Unterbringung in Krankenhäusern vorgesehen. Der Verkauf irgend welcher Sachen war ihnen verboten. Die Läden und Magazine sollten versegelt, alle Gegenstände aus den Wohnungen an bestimmte Orte gebracht und dort der Obhut der Regierung unterstellt, Geld zur etappenweisen Nachsendung auf dem Postamt abgeliefert werden.

Von der Deportierung wurden in der Provinz Trapezunt etwa 30 000 Personen betroffen. Ein derartiger Massentransport auf Straßen, wo es an genügend Nahrung und Unterkommen mangelt und welche in ihren ersten 300 km als völlig verseucht mit Flecktyphus angesprochen werden müssen, mußte unter den Armeniern, besonders unter Frauen und Kindern, ungeheure Opfer fordern, die im Ausland und vielleicht auch in Deutschland eine berechtigte Kritik einer derartig weit gehenden Maßregel herausgefordert hätten. Ich habe daher der Kaiserlichen Botschaft in Konstantinopel von der Sachlage Kenntnis gegeben und mich gleichzeitig bemüht bei dem hiesigen Vali eine Milderung der Ausweisung zu erreichen. Er zeigte meinen in freundschaftlicher Form gehaltenen Vorstellungen ein williges Gehör und weitestes Entgegenkommen. So wurden von der Deportierung zunächst ausgenommen: Alle Kinder unter 10 Jahren, Witwen und Val-

- 4 -

sen, sowie alle weiblichen Personen, welche zur Zeit ohne männlichen Schutz sind, worunter auch die Familien der unter den Waffen Stehenden fielen, Kranke und Schwangere, sowie die katholischen Armentier. Den Kranken und Schwangeren wurde überdies erlaubt, in ihrer Wohnung zu bleiben und eine weibliche Familienangehörige zu ihrer Pflege bei sich zu behalten, Kinder konnten bei Bekannten untergebracht werden. Schließlich wurde den Ausgewiesenen auch gestattet, Wertgegenstände, sowie ihren Hausrat nach einer Einholung einer Genehmigung des Poltseidirektors zu verkaufen. Nach diesen Grundsätzen wurde an den ersten beiden Tagen des Abtransportes verfahren, wobei in Bezug auf das Alter der Kinder und auf Krankheiten der Frauen rechte Rücksicht geübt wurde. Bedauerlicherweise wurden am dritten Tag alle hier erreichten Ausnahmen, abgesehen von der Erlaubnis des Bleibens für die Kinder, wieder aufgehoben.

Der Abtransport aus der Stadt Trapezunt und der nächsten Umgegend ist beendet. Einige Selbstmorde und eine Brandstiftung kamen vor. Sonstige Zwischenfälle sind nicht zu verzeichnen.

Für die Sicherheit der Deportierten während des Transports hat der Vali mit beruhigende Versicherungen gegeben. Ich vertraue auch seiner Energie und seinem guten Willen, daß innerhalb seines Machtbereichs den Armentiern nichts zustoßen wird. Indessen deuten Anzeichen darauf hin, daß an anderen Orten weniger glimpflich verfahren

wird

wird. So sind zwischen Ersinghian und Diabekir Armenier auf der Bergstraße, angeblich von Kurden, niedergemetzelt worden, und größere Banden von Wegelagerern unter französisch sprechenden Führern haben sich bei Erserum und Baidurt gezeigt.

Zur Ehre der türkischen Bevölkerung in ihrer Gesamtheit muß gesagt werden, daß sehr viele Türken mit der Ausweisung der Frauen und Kinder nicht einverstanden sind. Andererseits muß festgestellt werden, daß die Armenier bei dieser Gelegenheit einen sehr wenig anziehenden Charakter gezeigt haben. Die Ersten, welche um Intervention für ihr Verbleiben baten, waren die Geistlichen; der Gedanke, daß ihr Platz gerade in Zeiten der Not an der Seite ihrer Gemeinde sei, kam ihnen überhaupt nicht; als eine Ausnahme für die Priester nicht erzielt werden konnte, bat der Vertreter des hiesigen Bischoffs, ein Diakon im weißen Bart, den Vali um die Erlaubnis zum Islam übertreten zu dürfen, worauf ihm dieser erwiderte, dem stände nichts im Wege, er brauche nur das mohammedanische Glaubensbekenntnis auszusprechen und sich danach der Beschneidung zu unterwerfen, im übrigen wende sich die Ausweisung aber nicht gegen die Christen, sondern gegen die Armenier; ein zum Islam übertretener Armenier werde dann eben als mohammedanischer Armenier ausgewiesen. Die männlichen Armenier verließen nach der Bekanntgabe des Ausweisungsbefehls ihr Haus überhaupt nicht mehr, sondern sandten stets ihre Frauen; man-

che Angestellte der Regierung und der Bank erwirkten für sich einen Aufschub und liessen ihre Familien allein stehen.

Vor dem Kaiserlichen Konsulat und der Privatwohnung, welche ich seit der schweren Beschliessung der Stadt durch die russische Flotte auf dem Land bezogen habe, spielten sich herxergreifende Scenen ab. Zahlreiche Frauen erflehten für sich oder wenigstens ihre Kinder Rettung. Ich habe von Schritten im Interesse einzelner Personen Abstand nehmen und meine Bemühungen darauf konzentrieren müssen, für die Gesamtheit Erleichterungen zu erzielen. Nur in einem Fall war ich zu einer Ausnahme gezwungen. In der Nacht vom 6. zum 7. d.M. überstieg der neben dem Konsulat wohnende armenische Vorsteher des Stadtviertels mit seiner Familie die das Konsulatsgrundstück umgebende Mauer und suchte dort Zuflucht. Zur Vermeidung der Aufrollung der Frage des Asylrechts habe ich beim Vali erwirkt, daß er hier bleibt. Der Vali hat dies zugestanden unter der Voraussetzung, daß jener in seiner Eigenschaft als Bezirksvorsteher den Behörden bei ihren Maßnahmen, Versteigerung der armenischen Häuser, Hauswache u. s. w. helfe. Der Armenier hat sich hierzu bereit erklärt.

• Meine hiesigen Kollegen haben ihren Botschaften in Konstantinopel von dem Ausweisungsbefehl telegraphisch Kenntnis gegeben. Die Vertreter von Italien und Amerika, denen ein chiffrierter Verkehr mit ihren Botschaften nicht gestattet ist, haben sich auf eine kurze Mitteilung der

Tatsache beschränken müssen. Der Konsul von Österreich-Ungarn hat seine vorgesetzte Behörde auf die großen Gefahren, welche die Massendeportierung für Frauen und Kinder bietet, hingewiesen. Bei dem hiesigen Valt hat der österreichische Kollege für einige Kinder, der amerikanische Konsul für die seinem Schutze unterstellten persischen Armenter interveniert, beide erfolglos. Der italienische Kollege ist aus Furcht vor Unruhen geistig zusammengebrochen. Mit dem österreichischen Kollegen habe ich die von mir beim Valt zu unternehmenden Schritte besprochen. Von einer Intervention seinerseits hat er Abstand genommen. Ich habe mich hiermit einverstanden erklärt. Denn der Valt bringt mir das weiteste Vertrauen entgegen, welches mir ermöglicht auch eine derart heikle Regierungsmaßnahme, wie die Ausweisung der Armenter, offen mit ihm zu besprechen, ohne das gute Einvernehmen, welches zur Zeit zwischen unsern beiden Behörden herrscht, zu gefährden.

In den kritischen Tagen wurde die in nächster Nähe des Kaiserlichen Konsulats gelegene Polizeiwache militärisch verstärkt und meine Privatwohnung unauffällig von Militär bewacht. Einen Schutz meiner Person habe ich aus Gründen des Prestige auch für meine Ritte in die Stadt und zurück abgelehnt.

pp.

gez. Dr. Bergfeld.

Kaiserlich
Deutsches Konsulat.

Trapezunt, den 9. Juli 1915.

Nach dem Eintritt der Türkei in den Krieg machten sich unter den hiesigen Armeniern ernste Befürchtungen für ihre persönliche Sicherheit bemerkbar. Obwohl keinerlei Anzeichen auf bevorstehende Ausschreitungen hindeuteten, habe ich dennoch den Schutz der Christen in Trapezunt und Umgegend bei dem hiesigen Wali in freundschaftlicher Form zur Sprache gebracht. Er gab mir die bestimmtesten Versicherungen, daß gegen sie nichts unternommen werden würde, solange sie selber sich ruhig verhielten, und zeigte mir ein Telegramm des Ministeriums des Innern, in welchem Talaat Bey die Armeniern dem besonderen Schutz der Behörden empfahl. Tatsächlich haben sich die Christen hier auch zunächst der größten Sicherheit erfreut, und einige bei Armeniern notwendige Haussuchungen wurden, wie mir von den Armeniern selber versichert worden ist, mit der größten Rücksicht durchgeführt. Dies bedarf um so mehr der Anerkennung, als an der Küste russische armenische Freischaren in Banden nicht nur gegen die Türken kämpfen, sondern auch gegen die russischen Muhammedaner die schwersten Ausschreitungen begangen haben¹⁾. Tausende vor ihnen flüchtende Muhammedaner sind hier eingetroffen und zum größten Teil in das Innere weiter transportiert worden.

Die hiesigen Christen machten aus ihrer Abneigung gegen die Türkei und ihren Sympathien für den Dreiverband, insonderheit für Rußland, kein Hehl, und die hier umgehenden Gerüchte unsinnigster Art, wie Fall der Dardanellen, Konstantinopels, Erzerums, russische Landung bei Midia, oder gar Flucht des Sultans nach Brussa sind auf sie zurückzuführen. Es kam dann die Aufdeckung der Verschwörung gegen das jungtürkische System und seine Führer²⁾, der Aufstand der Armeniern in der Provinz Wan³⁾ und Unruhen von ihrer Seite an anderen Orten der Türkei. Dies veranlaßte wohl die Hohe Pforte, gegen die Armeniern Ausnahmemaßregeln zu ergreifen.

Am 24. Juni wurden die hiesigen Führer der armenischen Komitees verhaftet und über Samsun in das Innere abgeschoben. Am gleichen Tage erfuhr ich, daß die Deportierung sämtlicher Armeniern erwogen werde und daß sich eine Strömung geltend mache, diesen Anlaß zu Ausschreitungen gegen die hiesigen Armeniern zu benützen. Ich habe den Wali hierauf hingewiesen und von ihm die bündigsten Erklärungen erhalten, daß eine etwaige Ausweisung der Armeniern, selbst bei bewaffnetem Widerstand, lediglich von den Zivil- und Militärbehörden, unter Ausschaltung irgendwelcher unverantwortlicher Privatpersonen, durchgeführt werden würde. Am 26. Juni

¹⁾ Gemeint ist die Verhaftung der armenischen Intellektuellen in Konstantinopel. Nr. 39. II.

²⁾ Vgl. die entgegengesetzte Anklage. Nr. 129. S. 121. II.

³⁾ Vgl. Anhang Nr. 3. II.

wurden dann die Armenier aufgefordert, sich zur Abschiebung ins Innere nach Ablauf von 5 Tagen bereit zu halten. Nur den Kranken wurde erlaubt, zu bleiben, und ihre Unterbringung in Krankenhäuser vorgesehen. Der Verkauf irgend welcher Sachen war ihnen verboten. Die Läden und Magazine sollten versiegelt, alle Gegenstände aus den Wohnungen an bestimmte Orte gebracht und dort der Obhut der Regierung unterstellt, Geld zur etappenweisen Nachsendung auf dem Postamt abgeliefert werden.

Von der Deportierung wurden in der Provinz Trapezunt etwa 30 000 Personen betroffen. Ein solcher Massentransport auf Straßen, wo es an genügend Nahrung und Unterkommen mangelt und welche in ihren ersten 300 km als völlig verseucht mit Flecktyphus angesprochen werden müssen, mußte unter den Armeniern, besonders unter Frauen und Kindern, ungeheure Opfer fordern, die im Ausland und auch in Deutschland eine berechtigte Kritik einer derartig weitgehenden Maßregel herausgefordert hätten. Ich habe daher der Kaiserlichen Botschaft in Konstantinopel von der Sachlage Kenntnis gegeben und mich gleichzeitig bemüht, bei dem hiesigen Wali eine Milderung der Ausweisung zu erreichen. Er zeigte meinen Vorstellungen ein williges Gehör und Entgegenkommen. So wurden von der Deportierung zunächst ausgenommen: Alle Kinder unter 10 Jahren, Witwen und Waisen, sowie alle weiblichen Personen, welche zurzeit ohne männlichen Schutz sind, worunter auch die Familien der unter den Waffen Stehenden fielen, Kranke und Schwangere, sowie die katholischen Armenier. Den Kranken und Schwangeren wurde überdies erlaubt, in ihrer Wohnung zu bleiben und eine weibliche Familienangehörige zu ihrer Pflege bei sich zu behalten; Kinder konnten bei Bekannten untergebracht werden. Schließlich wurde den Ausgewiesenen auch gestattet, Wertgegenstände, sowie ihren Hausrat nach einer Einholung einer Genehmigung des Polizeidirektors zu verkaufen. Nach diesen Grundsätzen wurden an den ersten beiden Tagen des Abtransportes verfahren, wobei in bezug auf das Alter der Kinder und auf Krankheiten der Frauen Nachsicht geübt wurde. Bedauerlicherweise wurden am dritten Tage, anscheinend auf Weisungen aus Konstantinopel, alle hier erreichten Ausnahmen, abgesehen von der Erlaubnis des Bleibens für die Kinder, wieder aufgehoben.

Der Abtransport aus der Stadt Trapezunt und der nächsten Umgegend ist beendet.

Für die Sicherheit der Deportierten während des Transports hat der Wali mir beruhigende Versicherungen gegeben. Ich vertraue auch seiner Energie und seinem guten Willen, daß innerhalb seines Machtbereiches den Armeniern nichts zustoßen wird. Indessen deuten Anzeichen darauf hin, daß an anderen Orten an eine Ausrottung der Armenier gedacht wird. So sind zwischen Erzindjan und Diarbekr Armenier auf der Bergstraße, angeblich von Kurden, niedergemetzelt worden, und größere Banden von

Wegelagerern unter französisch sprechenden Führern haben sich bei Erzerum und Baiburt gezeigt. Es ist immerhin auffallend, daß in jener Gegend, welche bisher unbedingt sicher war, sich größere Banden bilden können. Ohne für meine Meinung Beweise bringen zu können, vermag ich mich des Eindrucks nicht zu erwehren, daß das jungtürkische Komitee als treibende Kraft für das Vorgehen gegen die Armenier anzusehen ist. Das Zentralkomitee scheint auf diese Weise der armenischen Frage endgültig ein Ende machen zu wollen. Denn diejenigen Armenier, welche ihren Bestimmungsort wirklich erreichen, werden nur ausnahmsweise später in ihre alten Wohnsitze zurückkehren. Den Meisten unter ihnen wird es schon an den nötigen Mitteln fehlen. Damit wird es künftig keine Provinzen mit einem starken Prozentsatz armenischer Bevölkerung mehr geben. Die Lokalkomitees der Jungtürken hoffen bei der Deportierung der Armenier aus der Aneignung von deren Gütern reichen Privatgewinn zu finden, und bei der Abhängigkeit der meisten Verwaltungsbehörden vom Komitee werden sie sicher in ihrer Berechnung sich nicht getäuscht haben.

Meine hiesigen Kollegen haben ihren Botschaften in Konstantinopel von dem Ausweisungsbefehl telegraphisch Kenntnis gegeben. Die Vertreter von Italien und Amerika, denen ein chiffrierter Verkehr mit ihren Botschaften nicht gestattet ist, haben sich auf eine kurze Mitteilung der Tatsache beschränken müssen. Der Konsul von Österreich-Ungarn hat seine vorgesetzte Behörde auf die großen Gefahren, welche die Massendeportierung für Frauen und Kinder bietet, hingewiesen. Bei dem hiesigen Wali hat der österreichische Kollege für einige Kinder, der amerikanische Konsul für die seinem Schutze unterstellten persischen Armenier interveniert, beide erfolglos.

In den kritischen Tagen wurde die in nächster Nähe des kaiserlichen Konsulats gelegene Polizeiwache militärisch verstärkt und meine Privatwohnung unauffällig von Militär bewacht. Einen Schutz meiner Person, auch für meine Ritte in die Stadt und zurück, habe ich abgelehnt.

Dr. Bergfeld.

Seiner Exzellenz dem Reichskanzler
Herrn Dr. von Bethmann Hollweg.

110.

(Kaiserliches
Konsulat Mossul.)

Telegramm.

Abgang aus Mossul, den 10. Juli 1915.

Ankunft in Pera, den 11. Juli 1915.

An Deutsche Botschaft, Konstantinopel.

Von dem zurzeit hier anwesenden früheren Mutessarrif von Mardin wird mir folgendes mitgeteilt:

Mustafa Çolak

152

Auswärtiges Amt.
Nr. 63.

A. 29925 cop. Abschriftlich den K. Missionen in

Wien, Athen, Bern, Bukarest, Haag, Kopenhagen,
Kristiania, Stockholm, Sofia, Washington,
Lugano, München, Dresden, Stuttgart, Karlsruhe,
Weimar, ~~Hamburg~~, Oldenburg, Darmstadt

zur gefälligen Information und geeignet erscheinenden
vertraulichen Verwertung ergebenst übersandt.

B e r l i n, den 18. Oktober 1915.

Auftrag

Ek. 2a: 15 Ekim 1915 tarihli Freiherr von Wangenheim'a ait raporun aslın dan fotokopisi

153

Abchrift.

T e l e g r a m m

P e r a, den 15. Oktober 1915. 8 Uhr 25 Min. Nachm.

Ankunft 11 " 44 " ".

Der Kaiserliche Botschafter

an Auswärtiges Amt.

Nr. 2359.v. 15.10.

Der amerikanische Botschafter, mit welchem ich den im englischen Oberhause und in der feindlichen Presse gegen die deutsche Regierung und die deutschen konsularischen Vertreter in der Türkei, in Sonderheit gegen Konsul Rössler erhobenen Vorwurf der Begünstigung der Armenterverfolgungen besprochen habe, will einen Bericht des amerikanischen Konsuls in Aleppo über die Haltung Konsuls Rössler in der Armentierfrage einfordern und nach Genehmigung seiner Regierung uns zur Verfügung überlassen.

Herr Morgenthau betonte wiederholt, er wisse genau, daß deutscherseits alles geschehen sei, um die türkische Regierung von ihrem Vorgehen gegen den unschuldigen Teil der Armenter absubringen und Ausschreitungen zu verhindern. Auch sei ihm aus Berichten seiner Konsuln bekannt, daß die deutschen Konsuln sich stets und überall der Armenter angenommen haben.

gez. Wangenheim.

der Armenier aus ihrem Gebirgslande zu erörtern. Darauf aber wollen und müssen wir mit lauter Stimme hinweisen: daß die deutsche Schularbeit bei der Fortdauer dieser gräßlichen Art der Vertreibung in Form eines Massenmordens an Frauen und Kindern, eines Massenmordens, wie es die Geschichte wohl noch nicht erlebt hat, in diesem Lande einen nicht wieder gut zu machenden Schaden erleidet.

Wir haben die Zuversicht zu dem Auswärtigen Amt, daß es seinem Einfluß gelingt, diesem schmachlichen Morden noch in letzter Stunde Halt zu gebieten und uns deutsche Lehrer von der Scham zu befreien, die uns der Verdacht der Mittäterschaft schon jetzt hier -- bei Christen und Muhammedanern -- wie aber später erst in der ganzen Welt! -- täglich mehr auf der Seele lasten läßt.

Oberlehrer Dr. Niepage.

Die Darstellung des Kollegen Dr. Niepage übertreibt in keiner Weise. Wir atmen hier seit Monaten Leichengeruch und leben unter Sterbenden. Nur die Hoffnung auf ein baldiges Ende des himmelschreienden Zustandes erlaubt uns noch, an der Schule weiter zu arbeiten, und der Wille, der hiesigen nichttürkischen Bevölkerung mit unseren schwachen Hilfskräften zu beweisen, daß wir Deutsche persönlich nichts mit den entsetzlichen Methoden dieses Landes zu tun haben.

Schuldirektor Huber.
Eduard Graeter, Dr. phil.
Marie Spicker.

An das Auswärtige Amt, Berlin.

183.

(Kaiserlich
Deutsche Botschaft.)

Telegramm.

Der Kaiserliche Botschafter an Auswärtiges Amt.

Abgang aus Pera, den 15. Oktober 1915.

Ankunft in Berlin, den 15. Oktober 1915.

Der amerikanische Botschafter, Herr Morgenthau, mit welchem ich den im englischen Oberhaus und in der feindlichen Presse gegen die deutsche Regierung und die deutschen konsularischen Vertreter in der Türkei erhobenen Vorwurf der Begünstigung der Armenierverfolgungen besprochen habe, betonte wiederholt, er wisse genau, daß deutscherseits alles geschehen sei, um Ausschreitungen zu verhindern und um die türkische Regierung von ihrem Vorgehen gegen den unschuldigen Teil der Armenier abzubringen. Auch sei ihm aus Berichten seiner Konsuln bekannt, daß sich die deutschen Konsuln stets und überall der Armenier angenommen haben.

Wangenheim.

16 Schrift

Telegramm.

834

Berlin den 22. August 1918. Uhr Min. m.
Ankunft: m.

Deutschessekretär an Freiherrn von Berckheim.

12006.

General von Kress telegraphiert am
 20. August:
 "Antwort Envers ausgeht von falschen
 Voraussetzungen. Es handelt sich nicht
 darum, daß Armenier in das Gebiet östlich
 Alexandropol - Djulfa einwandern dürfen,
 sondern darum, daß die in diesen einge-
 kerchten und durch Hunger zur Verzweiflung
 getriebenen Armenier über die Bahn nach
 Festsitz zurückwandern dürfen und daß das Ge-
 biet die Brester Grenze der Republik Arme-
 nien zur Ansiedelung der Flüchtlinge zu-
 rückgegeben wird. Die in Prinzip erteilte
 Erlaubnis zur Rückwanderung der Armenier
 in bestimmte Bezirke wie Batum wird in der
 Praxis dadurch erschwert, daß Enzal Pascha
 für jeden einzelnen Armenier schriftli-
 ches Gesuch verlangt und diese Gesuche
 nicht erledigt. Nach Angabe hiesigen türki-
 schen Vertretern liegen bei Enzal seit Wo-
 chen mehr als 1200 unerledigte Gesuche.
 Armenische Regierung will und braucht
 Frieden

Frieden mit Türkei. Bei Baku, Urts, Djulfa handelt es sich um Banden, die meist aus ehemaligen türkischen Armeniern bestehen, Leuten, die alles verloren haben und deshalb weit abziehen. Armenische Regierung hat Bandenführer ihres Landes verurteilt und Teil seiner Anhänger verhaftet.

B e

Der St.

11. 2007.

Den Schutz der rückwärtigen Verbindungen der türkischen Armee könnten Österreicher und Deutsche übernehmen.

Es kann kein Zweifel darüber bestehen, daß die auf dem kleinen Gebiet der Republik Armenien bestehende Ansammlung von Hungertode bedrohter Hunderttausender von Flüchtlinge eine größere Gefahr bedeutet als die Vertreibung der Leute aus dem Lande."

Der Kaiserliche Botschafter Persia wird beauftragt, türkische Regierung Israel zu empfehlen zu machen, daß ihre Absicht, den armenischen Flüchtlingen die Rückkehr in gewisse Gebiete freizugeben, durch das Vorgehen Essad Paschas unterstützt wird. Graf Bernstorff soll um Abhilfe ersuchen. Ferner wird die türkische Regierung gebeten werden, nochmals zu erwägen, ob nicht überwiegende Gründe dafür sprechen, das Gebiet bis zur griechischen Grenze den Rückwanderern zu öffnen. Der von General von Kress ausgesprochene Gedanke eines Schutzes der rückwärtigen Verbindungen der türkischen Armee durch Deutsche und Österreicher wird dabei vorläufig nicht erwähnt werden.

Hintze.

Vertrages durch die türkische Regierung auf die gröbste Weise verletzt worden ist, da erstens die türkische Regierung teils mit Gewalt, teils mit Zwang, den sie auf die kaukasischen Regierungen geübt, wider den direkten und ausgesprochenen Sinn des Vertrages das Land okkupiert hat und zweitens allein und eigenmächtig ohne Rücksicht auf die Signatarmächte, die in demselben Paragraphen neben der Türkei erwähnt werden, die Willensäußerung nur der muhammedanischen Bevölkerung herbeigeführt habe, da ja die armenische Bevölkerung, die eine Majorität im Sandjak Kars bildet mit den anderen christlichen Völkern gänzlich von ihren Stammsitzen fortgetrieben, jeglicher juridischer Willensäußerung entzogen worden ist, obwohl sie faktisch durch ihre Flucht aus dem durch die türkischen Truppen okkupierten Lande ihre Willensrichtung deutlich zur Genüge an den Tag gelegt hat.

Im Namen der Rechte, die auf Grund des Brester Vertrages der ganzen Bevölkerung und nicht allein ihrem muhammedanischen Teile zugesprochen sind, appelliert der armenische Nationalrat von Kars an das Gewissen der im Brester Vertrage erwähnten Signatarmächte und bittet erstens, die türkischen Okkupationstruppen, sowie auch die muhammedanischen Massen, die von verschiedenen Nachbargebieten dorthin gezogen worden sind, um eine Stimmenmehrheit mit türkischer Orientierung herbeizuführen, zu entfernen und zweitens, Bedingungen zu schaffen, die der christlichen Bevölkerung die Rückkehr und die Festsetzung in ihrer Heimat ermöglichen, damit sie in den Stand gesetzt werden, laut demselben Vertrage ihre Regierungsform selbst zu bestimmen.

Eine diesbezügliche, ausführliche, durch geschichtliche, geographische und ethnographische Angaben unterstützte Denkschrift wird in Balde der Kaiserlich Deutschen Regierung unterbreitet.

Der Vorsitzende des armenischen nationalen Rates von Kars.

Die Mitglieder: Unterschriften.

Der Schriftführer: Unterschrift.

An die Kaiserlich Deutsche Regierung in Berlin.

432.

(Auswärtiges Amt.)

Telegramm.

Berlin, den 22. August 1918.

An Deutsche Botschaft, Pera.

Von General v. Kreß ging nachstehendes Telegramm vom 12. August ein: „Envers Antwort¹⁾ geht von falschen Voraussetzungen aus. Nicht darum handelt es sich, daß Armenier in das Gebiet östlich von Alexandropol-

¹⁾ Vgl. Nr. 422. 426. H.

Djulfa einwandern dürfen, sondern darum, daß die dort eingepferchten und durch Hunger zur Verzweiflung getriebenen Armenier über die Bahn nach Westen zurückwandern dürfen, und daß das Gebiet bis zur Brester Grenze der Republik Armenien zur Ansiedlung der Flüchtlinge zurückgegeben wird. Die Durchführung der im Prinzip erteilten Erlaubnis zur Rückwanderung der Armenier in bestimmte Bezirke, wie Batum, wird dadurch erschwert, daß Essad Pascha für jeden einzelnen Armenier ein schriftliches Gesuch verlangt und diese Gesuche nicht erledigt. Nach Angabe des hiesigen türkischen Vertreters sollen sich bei Essad Pascha seit Wochen mehr als 1200 unerledigte Gesuche befinden.

Die armenische Regierung will und braucht Frieden mit der Türkei. Bei Djulfa, Baku und Urmia handelt es sich um Banden, die sich meist aus ehemaligen türkischen Armeniern zusammensetzen, Leuten, die alles verloren haben und deshalb weiter kämpfen.

Die rückwärtigen Verbindungen der türkischen Armee könnten durch Österreicher und Deutsche geschützt werden.

Die auf dem kleinen Gebiet der Republik Armenien bestehende Ansammlung vom Hungertode bedrohter Hunderttausender von Flüchtlingen bedeutet zweifellos eine größere Gefahr als die Verteilung der Leute im Lande."

Euer Exzellenz wollen die Pforte darauf aufmerksam machen, daß ihre Absicht, den armenischen Flüchtlingen die Rückkehr in gewisse Gebiete freizugeben, durch das Verfahren Essad Paschas vereitelt wird. Sie wollen die türkische Regierung um Abhilfe ersuchen und sie bitten, nochmals zu erwägen, ob nicht überwiegende Gründe dafür sprechen, das ganze Gebiet bis zur Brester Grenze den Rückwanderern zu öffnen.

v. Hintze.

433.

(Auswärtiges Amt.)

Telegramm.

Berlin, den 24. August 1918.

An den Kaiserlichen Delegierten in Tiflis.

Mit Eurer Exzellenz Reise nach Eriwan und Ihrem dortigen Auftreten bin ich völlig einverstanden. Da die sehr ernsten Vorstellungen des Kaiserlichen Botschafters und die energischen Schritte der Obersten Kriegsführung die Türkei nicht zur Räumung des armenischen Gebiets und zur Bewilligung der Rückkehr der Flüchtlinge bestimmt haben, erscheint es leider zweifelhaft, ob wir überhaupt imstande sein werden, den Armeniern wirksam zu helfen. Unser weiteres Vorgehen hängt von der allgemeinen politischen und militärischen Lage ab.

Hintze.